

CERH AÇISINDAN KADIN RÂVÎLER

Uğur Erman*

Öz

İslam dininin tebliğ edilmesinde azımsanmayacak rolleri olan kadınların Hz. Peygamber (a.s.) döneminden itibaren İslam'ın diğer nesillere aktarılmasında büyük hizmetleri olmuştur. Nitekim kadınlar İslam'ın ilk asırlarında sosyal ve ilmî hayatta aktif görevlerde bulunmuşlardır. Onlar savaşlarda görev aldıkları gibi tefsir, hadis ve fıkıh alanında etkin bir hizmet vermişlerdir. Özellikle hadis rivayeti konusunda faal bir rol üstlenen kadınlar hadislerin gelecek nesillere aktarımına vesile olmuşlardır. Bu açıdan onlardan kimileri ta'dîl edilmiş, kimileri de rivayet konusunda kusurlu bulunmuştur. Bu itibarla çalışmamızda hadis rivayet ilmi ile uğraşp hadis münekkitleri tarafından cerh edilen kadın râvîlerin olup olmadığı ve bu râvîlerin cerh durumları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Kadın, Cerh, Ta'dîl, Râvî

WOMEN NARRATORS IN TERMES OF DİSREPUTABLE

Abstract

Women have considerable number of roles in the inultation to Islam religion. It is a matter of a conse quence that they have substantially served in passing down to Islam to the other generatons since the epach of prophet Muhammed (pbuh) . Were actively involded in the social and scholar life of the preliminary ages of Islam. Besides attending the battles, they also contribated in to the fields of hormenutics hadith and figh. Women casting a very effectual role in the norrotion of hadiths have conduced the hadiths conveyance to the other generation. In this respects some of those hadiths were modified and some others were found foulty in the narrations. In this study narrator women and their disproved situations that were rebuted by the hadith crites who deal with hadith narration will be adressed.

Keywords: hadith, women, jarh, ta'dîl, narrator

GİRİŞ

Kadınların İslam'ın yayılmasında oldukça geniş bir alanda çok büyük hizmetleri olmuştur. Zira hanımlar savaşlarda hemşire, ailede evi idare eden hanım, Resûlullâh'ın (a.s.) yanında hadis râvisi, fıkıh alanında fakîh, Kur'ân'ı açıklama noktasında bir müfessir olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bununla beraber İslam dininin tebliğ edilmesinde de

Article Types/Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Makale Geliş Tarihi:09/06/2019, Accepted/Kabul Tarihi: 01/09/2019

Doi: 10.26791/sarkiat.574066

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anbilin Dalı, ugurerman@siirt.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0942-8148>

etkin bir rol üstlenmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.) vahye ilk muhatap olduğunda ona en büyük desteği eşi Hz. Hatice (r.a) vermiştir.¹ Keza Habeşistan'a ve Medine'ye hicret edenler arasında kadınlar da bulunmaktadır. Bununla beraber İslam uğruna eziyet çeken hanımların varlığı da göze çarpmaktadır.²

İslam tarihi kaynakları incelendiğinde yukarıda da ifade ettiğimiz gibi gerek sahabîler döneminde gerek tâbiûn ve tebe-i tabiîn devrinde kadınların temel islam bilimleri alanlarına olan katkılarının oldukça fazla olduğu görülecektir.³ Onların katkıda buldukları en önemli alanlardan biri hadis rivâyetidir. Hadis rivayetinde de erkekler kadar hassas davranmışlardır. Ancak onlardan bazıları cerh ve ta'dîl âlimlerince sika kabul edilmiş, bazıları da hadis rivayetinde kusurlu bulunmuştur. Bu meyanda çalışmamızda öncelikle kadınların hadis ilmine yaptıkları katkılardan bahsedip varsa cerh edilen kadın râvîler ve bu râvîlerin cerh edilme sebepleri hakkında bilgi vereceğiz.

1- Kadınların Hadis İlmine Olan Katkıları

Hz. Peygamber (a.s.) döneminde başta Hz. Peygamber'in (a.s.) eşleri olmak üzere birçok kadın sahâbînin hadislerin nakledilmesi konusundaki çabaları kayda değerdir. Keza onların ilmi öğrenme konusundaki istekleri de göze çarpmaktadır. Nitekim bazı kadınların Hz. Peygamber'e (a.s) "*Ey Allah'ın Resûlü! Senin anlattıklarını öğrenme konusunda erkeklerden bize sıra gelmez oldu. Bizzat bize bir gün tayin etseniz de o gün gelerek Allah'ın size öğretmiş olduklarından bize öğretseniz*"⁴ şeklinde bir istekleri olunca Hz. Peygamber (a.s.) kadınlar için bir gün tayin etmiş ve onların bu konudaki taleplerini karşılamıştır. Bu anlamda kadınlar ilim talebi konusunda erkeklerden geri kalmamışlardır.⁵

Hz. Peygamber (a.s) zamanında Hz. 'Âişe (ö. 57/677), Hz. Ümmü Hâbîbe (ö. 44/664), Hz. Hafsa bint Ömer (ö. 50/670), Hz. Meymûne (ö. 49/669) ve Hz. Ümmü Seleme'nin (ö. 61/681) hadis ilmine katkıları oldukça fazladır.⁶ Özellikle Hz. 'Âişe'nin bu alandaki hizmetleri göze çarpmaktadır. hadis usulü ilminde muksirûndan sayılan Hz. 'Âişe, Hz. Peygamber'den (a.s.) 2210 hadis rivayet etmiştir.⁷ Keza Hz. Ümmü Seleme 378, Hz. Esmâ bint Yezîd 31⁸, Hz. Meymûne 76⁹ Hz. Ümmü Hâbîbe 65¹⁰, Hz. Hafsa ve Hz. Esmâ bint 'Umeyy 60 ve Esmâ bint Ebî Bekr 58¹¹, Ümmü Hânî' 46¹², Ümmü 'Atiyye 40¹³,

¹ Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1; Müslim, "İmân", 160.

² Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata- Mustafa Abdulkadir Ata, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412/1992), III: 51.

³ Bu katkılar hakkında bk. Nusrettin Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi. İFAV, 1998), 40-45.

⁴ Buhârî, "İ'tisâm", 9.

⁵ Konu ile ilgili bk. Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, 40-45.

⁶ Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, 40-43.

⁷ Ekrem Ziya el-Umerî, *Baki b. Ma'led el-Kurtubî ve Mukaddimetu Müsnedihi Adede mâ li Külli Vâhidin mine's-Sahâbeti Mine'l-hadis*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî, (y.y. 1404/1984), 25, 79.

⁸ Umerî, *Müsned*, 83.

⁹ Umerî *Müsned*, 84.

¹⁰ Umerî, *Müsned*, 84.

¹¹ Umerî, *Müsned*, 85.

¹² Umerî, *Müsned*, 86.

¹³ Umerî, *Müsned*, 87.

Fâtıma bint Kays 36 ve Ümmü Fağl bint Hâris 30¹⁴ gibi hanım sahâbîlerin değişik sayılarda hadis rivayetleri vardır.¹⁵

Hanım sahabilerin rivayet etmiş oldukları hadislerle baktığımızda onların hadis rivayetine birçok katkıda bulduklarını görmekteyiz. Zira Kütüb-ü sitte'de 115 kadın sahâbînin rivâyeti mevcuttur. Buhârî 31, Müslim 36, Ebû Dâvûd 75, Tirmizî 46, Nesâî 65 ve İbn Mâce ise 60 kadın sahâbeden rivâyet edilen hadislerle eserlerinde yer vermişlerdir.¹⁶

Anlaşıldığı üzere kadın sahâbîler bir yandan hadisleri sözlü olarak rivayet ederken diğer yandan hadisleri yazmış ve yazdırmışlardır. Keza sorulan fikhî sorulara cevap vermişler, hatalı rivâyetleri düzeltmişler ve hadisleri tahkik etmişlerdir.¹⁷ Örneğin Hz. 'Âişe'nin kendisine has mushafı olduğu rivayet edilmiştir.¹⁸ Keza birçok sahâbî hanıma da ilmi faaliyetler konusunda öncü olmuş ve onlara hocalık yapmıştır.¹⁹ Yine Hz. Âişe kendisine yöneltilen fikhî sorulara cevap vermiş, diğer sahâbîlerin çözemedikleri fikhî mevzuları Hz. 'Âişe'ye intikal ettirmişlerdir. Bu konuda Ebû Mûsa el-Eş'arî, ashâbın çözemediği meseleleri Hz. 'Âişe'nin çözdüğünü ve her konuda mutlaka bir bilgisinin olduğunu ifade etmiştir.²⁰ Hz. 'Âişe'nin tıp, şiir ve neseb ilimlerinde de öncü olduğu rivayet edilmiştir.²¹ Kur'an cemedildikten sonra Hz. Ebûbekir cemedilen Kur'an'ı Hz. Hafsa bint Ömer'e teslim etmiştir.²² Öte yandan Hz. Fâtıma, Hz. Hafsa, Hz. Ümmü Seleme, Hz. Ümmü Hâbibe, Hz. Esmâ ve Hz. Ümmü Fağl bint Hâris ve Ümmü Hânî' fakîh hanım sahabilerden addedilmiştir.²³

Görüldüğü üzere gerek Hz. Peygamber'in (a.s.) eşleri gerekse diğer kadın sahâbîlerin hadislerin gelecek nesillere aktarılmasında, hadislerin tahkik edilmesinde ve yazıya geçirilmesinde çok büyük hizmetleri olmuş ve kendilerinden sonra ilmi devam ettirecek talebeler yetiştirmişlerdir.

Tâbiûn ve sonrası dönemlerde de kadın tâbiûler din bilimlerinin hemen hemen her alanında hizmet vermeye devam etmişlerdir. Özellikle hadisler tâbiûndan sayılan kadınlar tarafından tedvin edilmiş, hadis tahammül ve edası konusunda olağanüstü bir çaba sarf edilmiştir.²⁴ Kadınlar özellikle hadis tahammül ve edâ yöntemlerinden icazet metodunu aktif bir şekilde kullanmışlardır. Bu dönemde hadis rivayet eden meşhur kadın tâbiûler

¹⁴ Umerî, *Müsned*, 88.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz, Umerî, *Müsned*, 79-168.

¹⁶ Âmâl Kârdâş Bintü'l-Hüseyn, *Devru'l-mer'e fi hidmeti'l-hadîs fi'l-kur'ûni's-selâseti'l-ülâ*, (Kitabü'l-Ümme Dergisi İçinde,) Vizerâtü'l-Evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, (Katar/Devha: 1420/1999), sy.70, 141-143.

¹⁷ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî, *el-İcâbe li-irâdi me'stedrekethü 'Âişe ale's-sahâbe*, thk. Said Afgânî, (Beyrût: Mektebetü'l-İslâmî 1390/1970); H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü*, (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 86-92. Ayrıca bkz. Bünyamin Erul, *Hz. 'Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, (Ankara: Otto Yayınları, 2016).

¹⁸ Ebû Bekr Abdullah B. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-meşâhîf*, thk. Muhammed b. Abduh, (Kâhire: el-Fârûku'l-Hâdise, 1423/2002), 208-211.

¹⁹ Muhammed Yılmaz, "Hz. Peygamber Dönemi ve Sonrasında Kadın Âlimlerin Hadis İlmine Katkıları (Memlukler Dönemine Kadar)" *International Journal of Cultural and Social Studies*, 2/1, (2016), 381.

²⁰ Ebû İshâk İbrahim b. Ali eş-Şirâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrût: Dâru'r-Râidi'l-Arabi, 1970), 47.

²¹ Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrût: Müessesetu'r-risâle, 1400/1980), 35: 234.

²² Ebû'l-Fağl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûfî eş-Şâfiî, *el-İtkân fi ulûmi'l-kur'an*, thk. Muhammed Ebû'l-Fağl İbrahim, (Mısır: Nşr. Hey'etu'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kütüb, 1394/1979), 1: 203.

²³ Şirâzî, *Tabakât*, 52.

²⁴ Kadınların hadisin tahammül ve eda metotları için bk. Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, 203.

şunlardır: Şafiyye bint Şeybe el-‘Abderiyye, Şafiyye bint Ebî ‘Ubeyd es-Şakafî, ‘Aişe bnt. Talha b. ‘Ubeydillâh (ö. 110/728), Me‘âzetü’l-‘Adeviyye (ö. 83/702), Ümmü’d-Derdâ es-Sügrâ (ö. 81/700), Hafsa bnt. Sîrîn. (ö. 101/719)²⁵

Tâbiîlerden Mekke’li sika bir râvî olan²⁶ Şafiyye bint Şeybe Hz. Peygamber’in (a.s.) eşlerinden hadis rivayetinde bulunmuş ve kendisinden de birçok kişi hadis rivayet etmiştir.²⁷ Buhari,²⁸ Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce ondan hadis rivayet etmişlerdir.²⁹ Keza Şafiyye bint Ebî ‘Ubeyd es-Şakafî’den Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce hadis rivayet etmiştir.³⁰ Kendisi Hz. ‘Aişe ve Hz. Hafsa’dan hadis rivayet etmiş³¹, ondan da Sâlim b. Abdullâh, Nâfi‘, Abdullâh b. Dînâr, Abdullâh b. Şafvân gibi râviler rivayette bulunmuşlardır.³² ‘Aişe bnt. Talha b. ‘Ubeydillâh (ö.110/728) tabiûnun sikalarından addedilmiş,³³ ondan birçok kişi hadis rivayet etmiştir.³⁴ Rivayet ettikleri hadisler sahih kitaplarda yerini bulmuştur.³⁵ Yine tabiûndan sayılan Meâzetü’l-Adeviyye de Hz. ‘Aişe’den hadis rivayet etmiştir.³⁶ Buḥârî ve Müslim de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.³⁷ Zamanının hadis âlimlerinden sayılmış, sika ve hüccet olarak kabul edildiği bildirilmiştir.³⁸ Ümmü’d-Derdâ es-Sügrâ da (ö.81/700) değerli, görüşüne başvurulana, tâbiûnun kendisinden rivayette bulunduğu,³⁹ zühd, takva ve fakihliğiyle ön plana çıkmıştır.⁴⁰ Hafsa bint Sîrîn (ö.101/719) tâbiûndan olup sika olarak değerlendirilmiştir. Kütüb-ü Sitte müellifleri birçok öğrenci yetiştiren Hafsa’dan hadis rivayet etmişlerdir.⁴¹

Kadınlar, Tâbiûn devrinde olduğu gibi Tebe-i tâbiîn ve sonraki nesillerde diğer alanlarda olduğu gibi hadis rivayetine ve hadis eğitim ve öğretimine hatırı sayılır katkıda bulunmuşlardır.⁴² Tebe-i tâbiîn devrinde hadis ilmine birçok katkısı olanlardan biri Nefise

²⁵ Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *el-Mu‘în fi tabakâti’l-muhaddisîn*, thk. Himmâm Abdurrahîm Saîd, (Ürdün: Dâru’l-Furkân, 1404), 36.

²⁶ Ebû’l-Ḥâsen Ahmed b. Abdillâh b. Şâlih el-İclî, *Târîhu’s-sikât*, (Medine: Dâru’l-Bâz, 1405/1984), 520.

²⁷ Ebu Abdillâh Muhammed b. Sa’d, *et-Tabakâtu’l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrût: Dâru’s Sadr, 1968), 8: 469; Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Siyeru ‘A’lâmi’n-nübelâ*, (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1427/2006), 4: 484.

²⁸ Ebû’l-Faḍl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-‘Askalânî, *el-İşâbe fi temyîzi’s-şahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvez, (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415), 7: 213.

²⁹ Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Osman b. Kaymâz ez-Zehebî, *el-Kâşif fi ma’rifeti men lehu rivâye fi’l-kütübi’s-sitte*, thk. Muhammed ‘Avvâme, (Cidde: Dâru’l-Kible li’s-Şekâfeti’l-İslâmiyye, 1413/1992), 2: 512.

³⁰ Şelâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdullah es-Şafî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnâvût- Mustafa et-Türkî, (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâs, 1420/2000), 16: 190.

³¹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, (Haydarâbâd: Dâiretu’l-Maârifî’l-Usmâniyye, 1393/1973), 4: 386.

³² Askalânî, *Tehzîbu’t-tehzîb*, (Hind: Matbaatu Dâireti’l-Maârifî’n-Nazzâmiyye, 1326), 12: 431.

³³ İbn Hibbân, *Sikât*, 5: 289.

³⁴ Ebû’l-Kâsım Alî b. el-Ḥâsen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkı eş-Şâfi, *Târîhu dımaşk*, (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1415/1995), 69: 248.

³⁵ Zehebî, *Siyer*, 5: 216.

³⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7: 483

³⁷ Ebû Abdillâh el-Ḥâkim Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdeveyh b. Nuaym b. el-Hakem ed-Dabbî en-Neysâbüri’İbnu’l Bey’, *Tesmiyetü men aḥrecheüm el-buḥârî ve müslim ve mâ inferede küllü vâhidin minhumâ*, thk. Kemal Yusuf el-Ḥût, (Beyrût: Müessesetu’l-Kütübî’s-Sekâfiyye, 1407), 269.

³⁸ Ebû Gays Muhammed Ḥayrüdîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, (Beyrût: Dâru’l-İlm li’l-Mellâyîn, 2002), 7: 259.

³⁹ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstî‘âb fi ma’rifeti’l-aşhâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, (Beyrût: Dâru’l-Cil, 1412/1992), 4: 1935.

⁴⁰ Zehebî, *Siyer*, 7: 159.

⁴¹ İclî, *Târîhu’s-sikât*, 518.

⁴² Konu ile ilgili bk. Fatma Kavşut, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri (Hicri XI. Asır Memlukler dönemi)*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004).

bint el-Hasen b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'tir (ö. 208/824). Takvası ve fazileti ile meşhur olan Nefise bint el-Hasen Mısır'a yerleşmiş, Mısır halkından büyük teveccüh görmüştür.⁴³ İmam Şâfiî kendisinden dua istemiş ve ondan hadis rivayet etmiştir.⁴⁴ Hicrî 4. asırda Emetü'l-Vâhid bint el-Hüseyn b. İsmail el-Meḥâmilî (ö. 377/987) birçok âlimden hadis rivayet etmiştir. Cum'a bint Ahmed b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Maḥmiyye de Bağdat'ta hadis rivayet etmiş ve ondan birçok kişi hadis tahammül etmiştir.⁴⁵ Âişe bint Hasan b. İbrâhîm el-Verḳâniyye de Sem'ânî'nin ilk hadis aldığı kişi olup hadis yazma işlemiyle uğraşmış, hadis rivayetinde bulunmuştur.⁴⁶ Yine bu asırda Kerîme bnt. Ahmed b. Muhammed b. Hâtîm el-Merveziyye (ö. 463/1070) Şaḥîḥu'l-buḥârî'yi defalarca okumuş⁴⁷ ve Ebü'l-Heysem el-Küşmîhenî'den (ö. 389/999) Buḥârî'nin *Şaḥîḥ*'ini rivâyet etmiştir.⁴⁸ Hicrî 6. Asırda Fâtîma bint Muhammed (ö. 539/1144), Şühde bint Ahmed (ö. 574/1178), hicri 7. asırda Zeyneb Bint Abdirrahmân (ö. 615/1218), 8. asırda Sittü'l-Vüzerâ bint Ömer (ö. 716/1316) gibi hanım râvîler Buḥârî'nin okunması ve yazılması, hadis halakalarının kurulması konusunda gayret gösterenlerin başında gelen râvîlerdir.

Öte yandan erkek râvîler kadın râvîlerden zaman zaman hadis rivayet etmişlerdir. Mesela İmâm Mâlik (ö. 179/795) 'Aişe bint Sa'd b. Ebî Vaḳḳâs'tan (ö. 117/735), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Ümmü Ömer bint Ḥassân b. Zeyd eṣ-Şekafi'den, Ebû Ya'îla el-Ferrâ (ö. 458/1066) Emetü's-Selâm bint Kâdî Ebîbekr'den (ö. 390/1000) hadis rivayet etmişlerdir.⁴⁹ Keza Ebû Sa'd es-Sem'ânî (ö. 562/1167) 96 hanım muhaddisten hadis rivayet ettiğini ifade etmiştir.⁵⁰ İbn Asâkir de sekseni aşkın kadın muhaddisten hadis almış, *Târîḥu Dimeşk* adlı eserinin hemen hemen bir cildini kadın râvîlere ayırmıştır.⁵¹ İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) de üç kadından hadis rivâyet ettiğini ifade etmiştir.⁵² Bunun yanında sonraki asırlarda yaşayan Münzirî (ö. 656/1258), Zehebî (ö. 748/1347), İbn Kayyim (ö. 751/1350), İbn Hacer el-'Asḳâlânî (ö. 856/1452) gibi birçok hadis âlimi kadın muhaddislerden hadis rivayet ettiklerini belirtmişlerdir.⁵³

Yukarıda verilen bilgiler muvacehesinde hanımların hadis ilmine hizmet ettikleri, bu uğurda son derece büyük gayretler sarf ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak hanım râvîlerin sayıları asırlara göre farklılık göstermektedir. Bu anlamda Sahâbe, Tabiûn ve Tebe-i tâbiîn'den sayılan hanım râvîlerin sayısı kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur.⁵⁴ Ancak burada dikkatimizi çeken husus Hicri 1. ve 2. Asırlarda hanım râvîlerin sayısı bir

⁴³ Zehebî, *Siyer*, 8: 283-284.

⁴⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 8: 44; Ebu'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr İbn Ḥallikân el-Bermekî el-Erbîlî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, (Beyrût: Dâru Sadr, 1971), 5: 423-424.

⁴⁵ Ebu Bekr Ahmed b. Sâbit Ḥatîb el-Bağdâdî, *Târîḥu bağdât*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, (Beyrût: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 16: 634.

⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, 13: 433.

⁴⁷ Zehebî, *Târîḥu'l-islâm*, 10: 223.

⁴⁸ Zehebî, *Siyer*, 13: 398.

⁴⁹ Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl-ı Selman, *İnâyetü'n-nisâ bi'l-ḥadîs'in-nebevî*, (Suudi Arabistan-el-Huber el-Akrabiyye: Dâru İbn Affân, 1414/1994), 22.

⁵⁰ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *et-Taḥbîr fî mu'cemi'l-kebîr*, thk. Münîre Nâcî Sâlim, (Bağdât: Riâsetu Dîvani'l-Evkâf, 1395/1975), 2: 396-435.

⁵¹ Ebu'l Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetullâh İbn Asâkir, *Târîḥu dimeşk*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 69: 3-70: 296.

⁵² Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cevzî el-Bağdâdî, *Meşîhatu ibni'l-cevzî*, thk. Muhammed Mahfuz, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006), 198-202.

⁵³ Meşhûr b. Hasan, *İnâyetü'n-Nisâ*, 39-46.

⁵⁴ Yılmaz, "Hz. Peygamber Dönemi ve Sonrasında Kadın Alimler", 382-383; Mehmet Eren, "Kadınların Hadis İlmine Katkıları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44/1 (2003), 87.

hayli fazla iken bu sayının asırlar ilerledikçe düşüş göstermesidir. Kanaatimizce hanım râvîlerin sayısının gittikçe azalması muhtemelen hadislerin tasnif edilip kitap haline getirilmesidir. Nitekim tasnif işlemiyle hadisler kitaplara kaydedilmiş buna bağlı olarak râvî sayısı gittikçe azalmıştır.

Cerh ve ta'dîl kitapları incelendiğinde bazı râvîlerin vaddâ, kezzâb, müttehem bi'l-keziib, müdellis, telkin yapan, muhteliğ şeklinde cerh edildikleri görülecektir. Ancak çalışmamız süresince kadın râvîler içerisinde vaddâ, kezzâb, müttehem bi'l-keziib, müdellis, telkin yapan, münkerü'l-hadîs gibi ağır cerh değerlendirmelerine maruz kalan hanım muhaddise rastlayamadık. Nitekim *Zehebî'nin Mizânu'l-i'tidâl* adlı eserinde hanım râvîleri zikrederken “*Kadın râvîler içerisinde yalanla itham edilen ve râvîlerin metruk sayıldığı birine rastlamadım*”⁵⁵ demesi oldukça manidardır.

2- Cerh ve Ta'dîl Açısından Kadımlar

Cerh kelimesi lügatte “yaralamak, kusur bulmak”⁵⁶ anlamlarına gelmektedir. İbn Manzûr bu tabirin hadislerin çoğalmasa sebebiyle âlimlerin bazı rivayetleri ve bazı râvîleri reddetmeleri için kullanmalarına sebep olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷ İstilahta ise “râviyi adalet ve zabt sıfatlarının birini veya her ikisini tam olarak taşımadığını söyleyerek tenkit etmek ve bunun sonucu olarak râvînin rivayet ettiği hadisi değerli bulup, hadisnin kabul edilip edilmemesini sağlamak” şeklinde tarif edilmiştir.⁵⁸ Ta'dîl ise bir râvînin bilerek ve kasten yalan söylememesi, özellikle Hz. Peygamber'e (a.s.) yalan ve uydurma bir sözü isnat etmemesi demektir.⁵⁹ Yani Cerh ve ta'dîl “birtakım özel lafızlar kullanarak rivayetlerinin kabulü veya reddi yönünden râvîlerin hallerinden ve haklarında kullanılan lafızların mertebelerinden bahseden bir hadis ricâli ilmidir”⁶⁰ Bilindiği üzere hadis usulü ilminde bir râvînin adâlet ve zabt yönünden güvenilirliğini sağlayan 10 değişik kıstas/metâin-i aşere bulunmaktadır. Bu kıstaslara uyan râvî *sika*, rivâyeti ise *makbûl* olarak tavsif edilmektedir.⁶¹ Aksi bir durumda râvî ve naklettiği rivayeti reddedilmektedir. Her râvînin bu kriterlere göre cerh ve ta'dîl noktasında değişik mertebeleri bulunmaktadır.⁶² Cerh ve ta'dîl'de aslolan herkesin âdil olmasıdır. Aksi bir durumda râvî, mecrûh addedilir.⁶³

Cerh ve ta'dîl yöntemi gerek Hz. Peygamber (a.s.) gerekse sahâbe döneminde mevcut bir uygulamadır. Bununla beraber Hz. Peygamber (a.s.) döneminden sonra bu uygulama ulemanın İslam'ı çeşitli gâilelerden korumaya yönelik almış oldukları önlemdir. Nitekim Ebubekr b. Hâllâd, Yahyâ b. Ma'în'e “*Hadislerini terk ettiğin kişilerin kıyamet gününde*

⁵⁵ Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Osman b. Kaymâz ez-Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed Becâvî, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 4: 604.

⁵⁶ Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî- İbrahim Samirâî, (Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.), 3: 77.

⁵⁷ Ebü'l-Faql Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed b. Manzûr el-Ensârî er-Rüveyfî î, *Lisânu'l-'arab*, (Beyrût: Dâru Sâdır, 1414), 2: 423.

⁵⁸ Abdullah Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2012), 48; Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 171;

⁵⁹ Ahmet Keleş, *Hadis Tarihi ve Usulü Dersleri*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 81.

⁶⁰ Emin Aşıkutlu, “Cerh ve Ta'dîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 7: 394.

⁶¹ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfîî, *İhtisâru 'ulûmi'l- hadîs*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 2. baskı (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 92.

⁶² İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu'n-naẓar fî tavdîhi nuḥbeti'l-fiker fî mustalaḥi ehli'l-eşer*, (Riyad: Matbaatu Sefir, 1422), 174-176.

⁶³ Keleş, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 82.

Allah nezdinde senin hasımların olmasından korkmaz mısın?” diye sorunca Yahya b. Ma'în 'Hz. Peygamber'in (a.s.) benim hadislerim hakkındaki yalanlara neden engel olmadın?' deyip benim hasım olacağına hadislerini terk ettiğim kişilerin hasım olması bana daha sevimsidir." diye cevap vermiştir.⁶⁴ Hz. Peygamber'in de (a.s.) bazı kimseleri cerh ettiği rivâyetler arasındadır. Nitekim rivayete göre bir adam Hz. Peygamber'den (a.s.) izin istemiş. Hz. Peygamber de (a.s.) “Ona izin verin. O kavmin en kötüsüdür.”⁶⁵ diye cevap vermiştir. Keza iki münafık hakkında “Falan ve falan kişinin bizim dinimizden bir şey bildiklerini zannetmiyorum”⁶⁶ demesi Resûlullah'ın (a.s.) bazı kimseleri cerh ettiğini gösterir. Neticede verilen örneklerden Hz. Peygamber (a.s.), sahâbî ve tâbiûn dönemlerinde cerh ve ta'dîl'in fiilen yapıldığı ve caiz olduğu anlaşılmaktadır.

Esasen burada araştırılması gereken kadınların cerh ve ta'dîl edilip edilmeyecekleri konusudur.⁶⁷ Bu konuda âlimlerin iki farklı görüşü vardır. Müteşeddid olan bazı âlimlere göre kadın ne şehâdet konusunda ne de rivayet konusunda ta'dîl edilemez. Bu görüş Medîne ehli'nin görüşüdür.⁶⁸ Diğer bir gurup âlime göre ise kadının şehadeti makbul olduğu gibi cerh ve ta'dîl edilmesi de makbuldür.⁶⁹ Kadınların ta'dîl edilmesinin caiz olduğunun en büyük delili ise *İfk Hadisesidir*. Nitekim İfk hadisesi vuku bulduktan sonra Hz. Peygamber (a.s.) Berîre isimli hanım sahâbi ile istişarede bulunmuş, o da Hz. 'Âişe'nin altından daha değerli olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰ Yine konu ile ilgili Zeynep bnt. Cahş'a Hz. 'Âişe ile ilgili kanaatini sormuş, onun da “Yâ Resûlallâh! Ben, iştmediğimi 'İştittim' demekten kulağımı, görmediğimi 'Gördüm' demekten gözümü korurum. Vallahi, ben onun hakkında hayırdan başka hiçbir şey bilmiyorum”⁷¹ demesi kadınların ta'dîl etmesinin cevazına bir işaretir.

Öte yandan kadınların birbirlerini ta'dîl edip etmeyeceğinin cevazı yazılan eserlere de yansımıştır.⁷² Zira Buḥârî *Şaḥîḥ*'inde بَابُ تَعْدِيلِ النِّسَاءِ بَعْضُهُنَّ بَعْضًا / Kadınların birbirlerini ta'dîl etmesi⁷³ şeklinde bir bab başlığı açmıştır. Keza Ḥatîb el-Bağdâdî *el-Kifâye* adlı eserinde بَابُ مَا جَاءَ فِي كَوْنِ الْمُعَدَّلِ امْرَأَةً / ta'dîl eden kişinin kadın olması (ile ilgili varid olan rivayetler) babı⁷⁴ şeklinde bir başlık açması dikkat çekicidir. Netice itibarıyla kadının şehadetinin kabul olması gibi onun muaddil olması hususiyeti cumhur ulemaya göre caizdir.⁷⁵

Bununla beraber cerh ve ta'dîl yapan âlimler tarafından yazılan eserlerde kadın münekkide rastlamak mümkün değildir. Ancak bu ilmin henüz oluşmadığı dönemde

⁶⁴ Ebû'l-Faḍl Zeynüddîn Abdürrahim b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îdâh şerhu mukaddimeti ibn-i şalâh*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, (Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1389/1969), 440.

⁶⁵ Müslim, “Birr”, 2591; Ebû Dâvûd, “Edep”, 6.

⁶⁶ Buḥârî, “Edep”, 59.

⁶⁷ Bolelli, *Kadınların Hadis İlmine Olan Katkıları*, 221-224.

⁶⁸ Ḥatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, (Medine: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.), 97.

⁶⁹ İrâkî, *et-Takyîd*, 143-144.

⁷⁰ Ḥatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 97.

⁷¹ Buḥârî, “Tefsîr”, 223.

⁷² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fî uşûli'l-hadis*, thk. Muhammed Osman el-Haşṭ, (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 50.

⁷³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buḥârî, *Câmi'u'l-müsnedü's-şâḥîḥu'l-muḥtasar min umûri Resûlillâh şallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih* thk. Muhammed b. Züheyr Nâsır en-Nâsır, (İstanbul: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), 3: 373; Bolelli, *Kadınların Hadis İlmine Olan Katkıları*, 221-222.

⁷⁴ Ḥatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 97.

⁷⁵ Ebû'l-Faḍl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hâcer el-'Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu şaḥîhi'l-buḥârî*, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 5: 273.

sadece Hz. 'Âiše'nin bu anlamda sahabeye itirazları söz konusudur.⁷⁶ Bunun yanında zaman zaman bazı hanım râvilerin erkek râviler hakkında ıstılâhî anlamda değil de tashîh ve hatayı düzeltme babında görüş bildirdiklerine rastlamaktayız. Mesela Ümmü Ömer bint Ebi'l-Gusn es-Şekâfiyye kendi babası için yaşlı ve sadûktur ifadesini kullanmıştır.⁷⁷ Esmâ bint Ebîbekr Haccâc b. Yûsuf'u kezzâb diye cerh etmiştir.⁷⁸ Keza Fâtîma bint İmâm Mâlik babasının *Muvatta* adlı eseri okunduğu zaman perdenin arkasına geçip öğrenciler hata yaptığında bu hatalarını düzelttiği nakledilmiştir.⁷⁹

3- Cerh ve Ta'dîl Edilen Kadın Râvî Sayıları

Cerh ve ta'dîle dair eserlerde cerh ve ta'dîl edilen kadın râvilerin sayısı değişiklik arz etmektedir. Nitekim Zehebî'nin *Mizânü'l-İ'tidâl* adlı eserine bakıldığında 123 kadın râvînin cerh edildiğini görmekteyiz.⁸⁰ Keza İbn Hacer el-'Askalânî'nin *Tehzîbu't-tehzîb* adlı eserinde ise "*Kitâbu'n-nisâ*" başlığı altında 132 kadın cerh veya ta'dîl edilmiştir.⁸¹ *Takrîbu't-tehzîb* adlı eserinde ise 174 kadın râvînin güvenilirlik sıralaması verilmiştir.⁸² İbn-i Ebî Hâtim er-Râzî *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eserinde künyesi ile tanınan 20 hanımdan bahsetmiştir.⁸³ Bununla beraber İbn Yunus (ö. 347/958) *Târîh* adlı eserinde dokuz kadın râvî hakkında bilgi vermiştir.⁸⁴ Dârekutnî (ö.385/995) *Zikru Esmâi't-Tâbiîn* adlı eserinde Buḥârî ve Müslim'in kendilerinden rivayette bulunduğu 11 hanım tabiinden bahsetmiştir.⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî *Târîhu Bağdât* adlı hacimli eserinde 31⁸⁶, Sem'ânî *Tahbîr* adlı eserinde 69⁸⁷, İbn Asâkir *Târîhu Dimeşk* adlı eserinde 225⁸⁸, İbn Nukta *et-Takyîd* adlı eserinde 12⁸⁹, Mizzî *Tehzîbu'l-kemâl* adlı eserinde 265⁹⁰ Zehebî *el-Kâşif* adlı eserinde 148⁹¹, İbn Hacer el-'Askalânî *Tehzîbu't-tehzîb* adlı eserinde 132⁹² hanım râvî ile ilgili bilgi vermiştir. Öte yandan İbn Hacer *Takrîbu't-tehzîb* adlı eserinde 174⁹³, *Ta'cîlu'l-*

⁷⁶ Bu itirazlar için bkz. Ebu Abdillâh Bedruddîn ez-Zerkeşî, *el-İcâbe li-irâdi me'stedreketihü 'Âiše 'ale's-şahâbe*, thk. Saîd Afgânî, (Beyrût: Mektebetü'l-İslâmî, 1390/1970).

⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu bağdât*, 16: 618.

⁷⁸ Müslim, *Feğâilu's-şahâbe*, 2545.

⁷⁹ Bolelli, *Kadınların Hadis İlmine Olan Katkıları*, 214.

⁸⁰ Zehebî, *Mizân*, 4: 604-616.

⁸¹ İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, 12: 397-439.

⁸² İbn Hacer el-'Askalânî, *Takrîbu't-tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, (Suriye: Dâru'r-reşîd, 1406/1986), 743-754.

⁸³ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs İbn-i Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, (Beyrût: Dâru'l-İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1271/1952), 9: 461-467.

⁸⁴ Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus b. Abdilâlâ es-Sadeî el-Mısırî, *Târîhu ibn yunus el-musrî*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421), 1: 527-529.

⁸⁵ Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Zikru esmâi't-tâbiîn ve men ba'dehüm mimmen şahhet rivâyetuh 'ani's-şikât inde'l-buḥârî*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Beyrût: Müessesetu'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1406/1985), 301-303.

⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu bağdât*, 16: 616-638.

⁸⁷ Sem'ânî, *Tahbîr*, 2: 396-435.

⁸⁸ Ebu'l-kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah İbn-i Asâkir, *Târîhu dimeşk*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 69:3-298; 70: 3-298.

⁸⁹ Ebû Bekr Muñüddîn (Muhıbbüddîn) Muhammed b. Abdilganî b. Ebî Bekr b. Şücâ' b. Nukta el-Bağdâdî, *et-Takyîd li-ma'rifeti rivâtu's-sünen ve'l-mesânîd*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988), 497-503.

⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 35: 123-401.

⁹¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 2: 502-519.

⁹² İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, 12: 397-439.

⁹³ Ebü'l-Faḍl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-'Askalânî, *Takrîbu't-tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, (Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1406/1986), 1: 743-754.

menfaa adlı eserinde 35⁹⁴ hanım râvî hakkında bilgi verilmiş, bunun yanında künyesi ile meşhur olan 82 kadını⁹⁵ sonra lakabıyla meşhur olan 8 kadını⁹⁶ son olarak kadınların kadınlardan olan rivayeti başlığı altında 15 hanım râvî hakkında değerlendirmede bulunmuştur.⁹⁷ Takiyyuddin el-Fâsî ise (ö. 832/1429) *Zeylü't-takyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânid* adlı eserinde 103 kadın râvî hakkında bilgi vermiştir.⁹⁸

4- Cerh Açısından Kadın Râvîler ve Cerh Sebepleri

Cerh ve ta'dîl kitapları incelendiğinde kadın râvîlerin genellikle teferrüd/rivayette tek kalma ve Meçhûle/tanınmıyor olmakla itham edildiği görülecektir. Hadis usulü ilminde cehâlet; râvînin adalet noktasında ta'n edildiği on kusurdan biridir.⁹⁹ Râvînin birden fazla künyesi, lakabı, nisbesi olup şayet bilinmeyen bir özelliği ile zikredilmişse o râvî meçhul sayılır. Ayrıca rivayette tek başına kalan ve kendisinden sadece bir kişinin rivayet etmiş olduğu râvî de meçhul addedilir.¹⁰⁰ Râvînin cehaleti iki kısma ayrılır: Meçhûlu'l-Hâl/Meçhûlu'z-Zât/Meçhûlu'l-Vasf ve Meçhûlu'l-Ayn. Meçhûlu'l-Hâl “ kendisinden ismini açıklayarak iki veya daha fazla adil râvî hadis rivayet etmekle beraber cerh ve ta'dîl yönünden durumu bilinmeyen kimsedir.”¹⁰¹ Yani böyle bir râvî cerh ve ta'dîl ehline güvenirliliği onaylanmadığından adalet durumu bilinmemektedir. Meçhûlu'l-Hâl olan râvî de zahiren/dış ve bâtinen/iç bilinmeyen râvî ve zahiren bilinen ancak bâtinen bilinmeyen râvî diye ikiye ayrılmıştır. Bu râvî *Mestûr* diye de isimlendirilmiştir. Böyle bir râvînin rivâyet ettiği hadis başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere sadece *itibâr* için kullanılır. Meçhûlu'l-Ayn ise kendisinden hadis rivayetinde bulunan râvî sika olduğunu belirtmiş olsa da sadece bir kişinin kendisinden hadis rivayet ettiği kimseye denir. Buradaki teklik ilim dünyasında meşhur biri olmaması anlamında kullanılmıştır.¹⁰² Bu sıfattaki bir râviyi cerh ve ta'dîl âlimlerinden biri sika bir râvî diye nitelerse bu râvî ma'rûf olur ve meçhûlu'l-ayn olma durumu son bulur. Muhaddislere göre Cehâletü'l-ayn kusuru bir hadisi iki râvînin rivayet etmesi ile de kalkar.¹⁰³ Sadece bir kişinin kendisinden rivâyette bulunduğu meçhul râvî şayet cerh ve ta'dîl ehli olan biri tarafından tezkiye edilirse veya tek başına kalan râvî şayet cerh ve ta'dîl ilminde ehil biri olursa rivayeti makbul addedilmiştir. İbn Hacer *esahh* olan görüşün bu olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴

Cehâletü'l-ayn kusuru bulunan râvînin rivayetinin hükmü ise; yukarıda ifade edildiği üzere böyle bir râvî dış ve iç yönüyle bilinmeyen ve sadece iç yönüyle adaleti bilinmeyen diye iki kısımda değerlendirilmiştir. Dış ve iç yönüyle bilinmeyen râvînin rivayeti

⁹⁴ Ebü'l-Faql Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-'Askalânî, Tacîlu'l-menfaa bizevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbaa, thk. İkrânullâh İmâdu'l-hak, (Beyrût: Dârü'l-beşâir, 1996), 2:646-662.

⁹⁵ İbn Hacer el-'Askalânî, *Takrîb*, 1: 755-760.

⁹⁶ İbn Hacer el-'Askalânî, *Takrîb*, 1: 760; Konu ile ilgili bk. Bolelli, *Kadınların Hadis İlmine Olan Katkıları*, 221-224.

⁹⁷ İbn Hacer el-'Askalânî, *Takrîb*, 1: 764-765.

⁹⁸ Ebü't-Tayyib Takiyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî el-Fâsî, *Zeylü't-takyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânid*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1410/1990), 2:357-397.

⁹⁹ Keleş, *Hadis Tarihi*, 83.

¹⁰⁰ Ebü'l-Faql Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-'Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Nureddin İtr, (Dımeşk: Matbaatu's-Sabâh, 1421/2000), 99-100.

¹⁰¹ Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 173.

¹⁰² Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 173.

¹⁰³ Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm el-Ensârî el-Leknevî el-Hindi, *er-Ref ve't-tekmîl fî'l-cerh ve't ta'dîl*, thk. Abdulfettah Ebû Ğudde, (Haleb: Mektebetü'l- Matbûâti'l-İslâmiyye, 1407), 248.

¹⁰⁴ İbn Hacer el-'Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, (Riyâd: 1422, Matbaatu Sefîr), 125.

muhaddislere göre kabul edilmez.¹⁰⁵ Diğer bir görüşe göre sadece adil olan râvîlerden rivayet eden ve bu konuda ilkeli davranan râvînin dış ve iç yönüyle adaleti bilinmeyen râviden yaptığı rivayetin makbul olduğu, aksi takdirde rivayetin makbul addedilemeyeceğidir.¹⁰⁶ Son görüşe göre ise dış ve iç yönüyle adaleti bilinmeyen râvinin rivayetinin kabul olduğu görüşüdür.¹⁰⁷ İç yönüyle adaleti bilinmeyen râvînin rivayetinin hükmü ise -ki böyle bir râviye *mestûr* denir- bir görüşe göre rivayetinin makbul sayılmayacağı yönündedir.¹⁰⁸ İkinci görüşe göre batını adaleti bilinmeyen râvînin rivayeti makbuldür.¹⁰⁹ Üçüncü görüşe göre ise batını adaleti bilinmeyen râvî sahabe- tâbiûn- tebe-i tabiîn neslinden ise rivayeti kabul edilir. Ancak sonraki nesillerden bir râvî olursa zahiri ve batını adaleti bilinmeyene dek rivayeti kabul olunmaz.¹¹⁰ Dördüncü görüşe göre ise mestur olan râvînin durumu açıklığa kavuşana kadar beklenir. Batını adaleti sabit olursa kabul edilir, sabit olmazsa rivayeti kabul edilmez.¹¹¹

Kadınların cerh edilmesi konusuna gelince; kadın muhaddisler ağır cerh tabirleriyle cerh edilmemişlerdir. Başka bir tabirle daha önce de ifade edildiği üzere hanım râvîler içerisinde kezzâbe/yalancı, müttehime bi'l-kezzib/yalanla itham edilen, vağdâa/hadis uydurucusu, müdellise, metrûke, telkîn yapan, münkiretu'l-hadîs/Münker hadis rivayet eden şeklinde bir değerlendirmeye tabi tutulan kadın muhaddis bulunmamaktadır. Hanım râvîler sadece mechûl olmakla ta'n edilmişlerdir. Bunun sebebi kanaatimizce kadının daha duygusal olması münasebetiyle hadis uydurma gibi bir günaha girme konusunda daha hassas olmasıdır. Diğer bir sebep de kadının sosyal hayatta erkek kadar aktif olmaması muhtemel sebepler arasında sayılabilir. Ayrıca batıda yapılan araştırmalara göre kadının erkektekilerden daha dindar bir yaşama temayülü iddiaları da göz önünde bulundurulmalıdır.¹¹² Bununla beraber Hindistanlı âlim 40 ciltlik "*el-Muhaddisât*" adlı eserin yazarı Ekrem Nedvî ile yaptığımız telefon görüşmesinde mezkûr eserinin henüz basılmadığını ifade etmiştir. Bu sebeple bu esere bakma imkânımız olmamıştır. Ekrem Nedvî eserinde 10 bin kadın hakkında bilgi verdiğini ancak hepsinin muhaddis olmadığını, kadın râvîlerin meçhul olmakla itham edilmesinin sebebinin önceki asırlarda toplumun ataerkil bir toplum yapısına sahip olması ve kadının sosyal hayatta aktif olmaması şeklinde yorumlamış ve kadının sosyal hayattan mahrum bırakanların filozoflar ve mutezile mezhebine mensup âlimlerin olduğunu ifade etmiştir. Bu bilginin bir kaynağının olup olmadığını sorduğumuzda yaptığı çalışmalar sonucunda bu yoruma ulaştığını tarafımıza şifahen bildirmiştir.

¹⁰⁵ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali, (Mısır: Mektebetü's-sünne, 1424/2003), II, 46.

¹⁰⁶ Ebü İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâil es-San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr li-me'ânî Tenkîhi'l-enzâr*, (Beyrût: Darü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1417/1997), II, 115.

¹⁰⁷ San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr*, II, 115.

¹⁰⁸ Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî, (Beyrût: el-Mektebü'l-islâmî, t.s.), II, 78.

¹⁰⁹ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 47.

¹¹⁰ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, (Dârü'l-kitâbi'l-islâmî, ts.), II, 400.

¹¹¹ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Şerhu nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, (Beyrût: Dârü'l-Erkâm, ts.), 518.

¹¹² Celaeddin Çelik-İlkay Şahin, "Kadın Dindarlığı: Bir Paradoksun Söyledikleri", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 3/6, (2006-2009), 154; Asım Yapıcı, "Cinsiyete Göre Farklılaşan Dindarlıklar ve Kadınlarda Dinsel Yaşamın Farklı Görüntüleri", *Dini Araştırmalar*, Kadın Özel Sayısı, 19/49, (2016), 143.

Hadis münekkitleri birçok kadın râvîyi meçhûl olmakla cerh etmiştir. Cerh edilen kadın râvîlerden bazıları şunlardır:¹¹³

Bahriyye bint Hâni' el-Ğabîse el-Kûfî: Ubeydullah b. Ömer'in eşidir.¹¹⁴ Hz. Ali'den hadis nakletmiş, kendisinden de Ebû İshâk Süleymân b. Fîrûz hadis rivayet etmiştir.¹¹⁵ Bahriyye bint Hâni'in meçhul olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁶ Keza Ebû İshâk Süleymân b. Fîrûz'un Bahriyye bint Hâni'den rivayette teferrüd ettiği, tek kaldığı söylenmiştir.¹¹⁷

Temîme binti Seleme: Dâreğutnî "ondan hadis rivâyet etmede bir beis yoktur." demiştir. لا بأس بها kavramı dikkate alındığında mezkûr kavramın bazen cerh tabiri olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Ğafsa Bint Berrâ b. Âzib: Babası ve amcasından hadis rivâyet etmiştir.¹¹⁸ Kendisinden de Muhammed b. Abdirrahmân b. Ebî Leyla hadis rivayet ettiği nakledilmiştir.¹¹⁹ Ğafsa'nın hadislerinin neredeyse sadece İbn Ebî Leyla tarafından tahrîc edilmiş olduğu¹²⁰ bunun da onun meçhûl bir râvî olduğu anlamına geldiği iddia edilmiştir.¹²¹

Zeyneb es-Selmiyye: Hz. 'Âişe'den hadis nakletmiş 'Amr b. Şu'ayb da mezkur hanım muhaddisten hadis rivayet etmiştir.¹²² Ebû Dâvûd kendisinden hadis almışsa da Dâreğutnî onun hadisiyle ihticac edilmeyeceğini ve meçhul olduğunu ifade etmiştir.¹²³ Keza İbn Ğacer el- 'Asğalânî, onun لا يعرف حالها/halının bilinmediğini¹²⁴ ifade ederek Mechûlu'l-hâl bir râvî olarak cerh etmiştir.

'Âliye Bint Enfa' ve Ümmü Mehabbe: Dâreğutnî *Sünen* adlı eserinde Kitâbu'l Büyû başlığı altında mezkûr iki hanım râviden gelen hadisi zikretmiş ve her ikisinin meçhul olduğunu onlarla ihticâc edilmeyeceğini söylemiştir.¹²⁵

'Âişe binti 'Ucred: Tâbiûndan olup İbn Abbâs'tan hadis rivayet etmiş, Ebû Hanîfe de kendisinden hadis rivayetinde bulunmuştur. Ancak hadis münekkitleri tarafından neredeyse tanınmayacak şekilde meçhûl olduğu, kendisiyle hüccet edilmeyeceği şeklinde kusurlu bulunmuştur.¹²⁶

¹¹³ İsimlerini zikrettiğimiz kadın râvîlerin vefat tarihlerine tabakât ve terâcim kitaplarında rastlayamadık. Bu itibarla mezkûr kadın râvîlerin vefat tarihlerini zikretmedik.

¹¹⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 69: 64.

¹¹⁵ Ğâtîm b. Arif b. Nasır eş-Şerîf el- 'Avnî, *Zeylu lisâni'l-mîzân*, (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1418), 218.

¹¹⁶ ed-Dâreğutnî, *Sünen*, thk. Şuayb Arnâvût, (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1424/2004), 4: 503; Ebû Bekr Ahmed b. Ğüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414/2003), 7: 181.

¹¹⁷ Müslim b. Ğaccâc el-Ğuşeyrî en-Nîsâbüri, *el-Münferedât ve'l-vuğdân*, thk. Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, (Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1408/1988), 186.

¹¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8: 479.

¹¹⁹ Ğâtîm b. Arif, *Zeylu lisâni'l-mîzân*, 212.

¹²⁰ Ebubekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Gâlib el-Burğânî, *Suâlâtu'l-burğânî li'd-dâreğutnî*, (Lahor: Kütübhanne Cemîlî, 1404), 27.

¹²¹ Ğâtîm b. Arif, *Zeylu lisâni'l-mîzân*, 213.

¹²² Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 35: 189.

¹²³ Zehebî, *Mizân*, 2: 108.

¹²⁴ 'Asğalânî, *Takrîb*, 747.

¹²⁵ Dâreğutnî, *Sünen*, 3: 477.

¹²⁶ Zehebî, *Mizân*, 2: 364.

Ümmü'l-Kalûs 'Amretu'l-Ğâdirîyye: Hz. 'Âişe'den hadis rivayet etmiş kendisinden de Mütevekkil b. Fağl hadis nakletmiştir.¹²⁷ Dâreĸutnî tarafından kendisiyle hüccet edilmeyeceği şekilde ta'n edilmiştir.¹²⁸

Mercâne Ümmü 'Alkame: Buĸârî *Kitâbu'l-edep* adlı eserinde Mercâne'den hadis olsa da لا تعرف/bilinememektedir şeklinde cerh edilmiştir.¹²⁹ Bununla beraber 'İclî *Sikât* adlı eserinde kendisinin tabiûnun sikalarından olduğunu ifade etmiştir.¹³⁰

Ümmü Nu'mân el-Kindiyye: Kendisinden Hâris b. Şibl el-Başrî hadis rivâyet etmiştir. Dâreĸutnî Ümmü Nu'mân'ın maruf olmadığını ifade etmiştir.¹³¹

Uteybe bint Abdilmelik b. Yahyâ: Zührî'den bâtil haber naklettiđi¹³² ve meĸhule olduğu nakledilmiştir.¹³³

Ķirşâfe ez-Zühliyye: Hz. 'Âişe'den hadis rivayete ettiği gibi Semmâk b. Harb'ten münker hadis rivâyet eden aynı zamanda meĸhûl bir râvî olduğu ifade edilmiştir.¹³⁴

Seken binti Abdillâh b. Cemâluddîn b. Ali b. Abdi'n-nûr eş-Őâzelî (ö. 785/1383): Ķatru'n-Nebât lakabıyla meşhur olan Seken b. Abdillâh ömrünün sonlarına doğru ihtilât yaŐadığı gerekçesiyle cerh edilmiştir.¹³⁵

Uydurma hadis literatürüne bakıldığında bazı kadın râvîlerin batıl haber naklettikleri değerlendirmelerine rastlamaktayız. Nitekim Hakkâme bnt. Osman b. Dinar'ın babasından batıl haberler naklettiđi¹³⁶ ve haberlerinin kıssacıların haberlerine benzediđi¹³⁷, Semmâne bnt. Hamdân b. Musa el-Enbârî'nin babasından batıl haberler rivayet ettiği ancak bu haberlerdeki problemin Amr b. Ziyâd'tan kaynaklandığı ifade edilmiştir.¹³⁸ Ancak ilgili eserlere bakıldığında mezkur kadın râvîlerin hadis

¹²⁷ 'Asĸalânî, *Takrîb*, 1: 751.

¹²⁸ Dâreĸutnî, *Sünen*, 1: 227.

¹²⁹ Zehebî, *Mizân*, 4: 613; Ebü'l-Fağl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ħacer el-'Asĸalânî, *Lisânu'l-mîzân*, thk. Abdulfettah Ebü Ğudde, (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 9: 502.

¹³⁰ 'İclî, *Târîĸu's-sikât*, 525.

¹³¹ Ebü'l-Ħasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dâreĸutnî, *ed-Đuaĸâ ve'l-metrûkûn*, (Medine: Mecelletu'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1403), 2: 148.

¹³² Uteybe'nin batıl haber naklettiği iddia edilse de Uteybe'nin bizatihi kendisi hadis uyduran biri değerdir. Öte yandan Öte yandan İbnü'l Cevzî Uteybe'nin rivayet etmiş olduğu hadis ile ilgili "bu hadis sahih değerdir. Çünkü hadis Mürsel olmakla birlikte Uteybe meĸhûl'l-hâl bir râvîdir. İbrahim et-Teymî ise zayıf bir râvîdir." ifadelerini kullanmıştır. (Ebü Muhammed Muhyiddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Alî İbnü'l Cevzî et-Teymî el-Bekrî, *el-İlelü'l-Mütenâhiye fi'l-Eĸâdisi'l-Vâhiye*, thk. İrşâdü'l-hak el-Eserî, (Faysalâbâd: İdaretü'l-ulûmu'l Eseriyye, 1401/1981), 1: 297.)

¹³³ Şemsuddin ez-Zehebî, *el-Muĸnî fi'd-duaĸâ*, thk. Nureddîn İtr, (y.y., ts.), 2: 423; Zehebî, *Mizân*, 3: 30; 'Asĸalânî, *Lisânu'l-mîzân*, 5: 371.

¹³⁴ Zehebî, *el-Muĸnî*, 5: 224; Zehebî, *Mizân*, 3: 387.

¹³⁵ Ebü'l-Vefâ Sıbtu İbni'l-Acemî Burhânüddîn İbrâĸîm b. Muhammed b. Ħalîl et-Trâblusî el-Ħalebî, *el-İĸtibâ bi men rumiye mine'r-ruvât bi'l-iĸtilât*, thk. Alâuddîn Ali Rızâ, (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1988), 390. İbnu'l Keyyâl *el-Kevâkibu'n-neyyirât* adlı eserinde mezkûr râvînin ismini Sekre bint Abdillâh olarak kaydetmiştir. (Ebü'l-Berekât Zeynüddîn Muhammed (Berekât) b. Ahmed b. Muhammed el-Ħatîb İbnu'l-keyyâl ed-Dimaşkî, *el-Kevâkibu'n-neyyirât fi ma'rifeti mine'r-ruvâti's-sikât*, thk. Abdu'l-Kayyûm Abdi rabbi'n-nebî, (Beyrût: Dâru'l-Me'mûn, 1981), 449.

¹³⁶ Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Mevdûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, (Medine: el-Mektebetü's-selefiyye 1386/1966), II: 133; III, 142; Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaledin es-Suyûtî, *el-Leâliu'l-Masnâa fi'l-Eĸâdisi'l-Mavdûa*, thk. Ebu Abdirrahman b. Salah b. Muhammed b. Uveyda, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l İlmiyye, 1417/1996), II: 175.

¹³⁷ Nuruddin Ali b. Muhammed Ali b. Abdirrahman İbn-i Arrâk el-Kinânî, *Tenzîhu's-Şerîati'l-Merfûa ani'l-Aĸbâri's-Şerîati'l-Merfûa*, thk. Abdulvehhâb Abdullatif-Abdullah Muhammed Sıddık el-Ġimârî, (Beyrût: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1399), I:54.

¹³⁸ İbn Arrâk, *Tenzîh*, 1: 65.

uyduran/Vaddâ olarak vasfedilmediği sadece batıl haber naklettiği şeklinde cerh edildiği görülecektir.

Öte yandan meçhul kavramının cerh tabiri olup olmadığı konusuna da değinmek yerinde olacaktır. Mechûl kavramı cerh tabirlerinin üçüncü mertebesinde olan bir kavramdır. Böyle bir râvînin rivayeti kabul olunmaz sadece *i'tibâr* için yazılır. Ancak burada daha önemli olan cerh ve ta'dîl uzmanı olan kişinin bu tabirle neyi kastetmek istediğidir. Mesela muhaddislerin çoğu *mechûl* kavramı ile *mechûlu'l-ayn* tabirini kastetmişse de Ebû Hâtim bu kavramı *cehâletu'l-hâl* anlamında kullanmıştır.¹³⁹ Keza Zehebî'nin *Mizânu'l-i'tidâl* adlı eserinde mutlak anlamda kullandığı meçhul tabirleri Ebu Hâtim'e aittir.¹⁴⁰ Yine Zehebî'nin *بجهل, فيهِ جهالة, لا يعرف* gibi tabirleri eğer cerh ve ta'dîl mütehasislarına atfetmiyorsa bu görüşün kendi içtihadı olduğunu ifade etmiştir.¹⁴¹ Keza es-Sübkî hadis râvisi Musa b. Hilal'in Ebû Hâtim tarafından meçhul olarak ta'n edilmesinin Mûsa b. Hilal'e zarar vermediğini zira *cehâletu'l-ayn* ile ta'n edilmişse kendisinden yedi sika râvînin hadis naklettiğini dolayısıyla *cehâletu'l-ayn* kusurunun ortadan kalktığını, şayet *cehâletu'l-vasf* ile ta'n etmişse Ahmed b. Hanbel'in ondan hadis nakletmesinin bu cehaletini ortadan kaldıracığını ifade etmiştir.¹⁴² Keza Sehâvî *Fethü'l-muğîs* adlı eserinde Ebu Hâtim'in bir râvî hakkında "meçhuldür" demesinden kastın kendisinden sadece bir kişinin rivayet etmiş olduğu râvî olmadığını ifade etmiştir. Bu iddiaya delili ise Dâvûd b. Yezid es-Sekafi'den bir gurup sika râvî hadis nakletmesine rağmen Ebû Hâtim'in bu râvîyi meçhul diye cerh etmesidir.¹⁴³ Ebu Hâtim'in bu cehaletten kastının *cehâletü'l-ayn* olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla cerh ve ta'dîl eserlerinde meçhul tabiri ile kusurlu bulunan râvîlere bakıldığında ilgili müellifin tenkit metodunun ve eserinde takip etmiş olduğu usulünün iyi bilinmesi, müelliflerin hata paylarının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bununla beraber münekkitlerin genel değerlendirmelerine uymayan râvînin meçhul olduğuna dair kanaatlere itibar edilmemelidir.

Netice itibariyle cerh ve ta'dîl eserlerinde adı geçen hanım râvîlere bakıldığında genellikle teferrüd/rivayette tek başına kalma ve meçhul olma tabiriyle ta'n edildiklerine şahit olmaktadır. Biz bu meçhul tabirinden kastın meçhûlu'l-hal olduğu kanaatindeyiz. Zira kadının mahrem sayıldığı ve erkeğin hâkim olduğu bir toplum yapısı göz önüne alındığında hanım râvîler her ne kadar hadis rivayetinde bulunmuşsa da cerh ve ta'dîl eden uzmanların erkek olması tabiatıyla da kadın râvînin cerh ve ta'dîl yönünden bilinmemesi hayatın olağan akışına uygun bir durumdur. Bu durum da hanım râvîler hakkında kullanılan meçhul kavramından kastın hanım râvînin zatının bilinmemesi kanaatimizi güçlü kılmaktadır.

Sonuç

Kadınlar Hz. Peygamber (a.s.) dönemi ve sonrasında her alanda aktif bir rol üstlenmişleridir. Zaman zaman toplumun içinde bulunduğu siyasi, dini şartlara göre bu rol artmış veya azalmış ve değişmiştir. Bununla beraber kadının hadisin tahammül ve edası, rivayet edilmesi, yazılması ile ilgili gayretleri azımsanmayacak niteliktedir. Zira

¹³⁹ Leknevî, *er-Ref' ve 't-tekmîl*, 229.

¹⁴⁰ Leknevî, *er-Ref' ve 't-tekmîl*, 225.

¹⁴¹ Leknevî, *er-Ref' ve 't-tekmîl*, 229.

¹⁴² Leknevî, *er-Ref' ve 't-tekmîl*, 229.

¹⁴³ Sehâvî, *Fethü'l-Muğîs*, 2:51.

hadis kitapları incelendiğinde gerek Hz. Peygamber döneminde ümmühâtu'l-müminîn'in gerekse diğer hanım sahabilerin rivayet sayıları bunun bir göstergesidir.

Cerh ve ta'dîl kitapları incelendiğinde ilk dönemlerde kadın râvîlerin sayısının bir hayli fazla olduğu görülecektir. Ancak bu sayı asırlar ilerledikçe çeşitli sebeplerle düşüş kaydetmiştir. Bu sebepler arasında kadının her toplumda farklı bir konum ve prestijinin olması, erkeğin sosyal hayatta daha aktif rol alması, hadislerin zamanla kitaplara kaydedilmesi gibi muhtemel gerekçeler sayılabilir. Diğer taraftan kadınlar hadis kıraatının yanında hadis rivayet etmiş, bu alanda birçok talebe yetiştirmiş, hadis tahammül ve eda yöntemlerinden icazet metodunu aktif bir şekilde kullanmışlardır. Kadınlar erkek öğrenci yetiştirdikleri gibi bununla beraber erkek hocadan ders almışlardır.

Araştırmamızda elde ettiğimiz diğer bir sonuç kadınların ağır cerh tabirleriyle cerh edilmemeleridir. Tabakât, terâcim, ricâl, cerh ve ta'dîl eserleri incelendiğinde kadın râvîler hakkında kezzâbe/yalancı, müttehime bi'l-kezip/yalanla itham edilen, vaddâa/hadis uydurucusu, müdellise, telkin yapan, Münkiretu'l-hadîs/Münker hadis rivayet eden şeklinde cerh tabirleri bulunmaması çok dikkat çekicidir. Bu çerçevede sadece bir kadın râvînin "muhtalita" olduğunu tespit edebildik.

Mevzûat literatüründe ise bazı kadın râvîlerin batıl haberler naklettiği şeklinde cerh tabirlerine rastladık. Ancak kadın râvîlerin hadis uydurdukları şeklinde bir cerh tabirine rastlayamadık.

Kadın râvîler hakkındaki kullanılan cerh tabiri sadece teferrüd/rivayette tek başına kalması veya meçhûle/tanınmıyor olmasıdır. Bu meçhullükten kasıt kanaatimizce hanım râvînin zatının bilinmemesidir. Zira kadının avret olarak telakki edildiği ataerkil bir toplumda kadının cerh ve ta'dîl açısından bilinmemesi veya belli bir râviden hadis rivayet etmede tek başına kalması dolayısıyla cerh ve ta'dîl uzmanlarınca bu noktada cerh edilmeleri bu yaşam tarzının zaruri bir sonucudur. Kadınlar hakkında ağır cerh tabiri olmaması mevzuunda ise erkeğin hâkim olduğu bir toplum yapısı, kadının erkeğe oranla daha duygusal olması ancak sosyal hayatta erkek kadar aktif olmaması, yaşanan toplumdaki kadın algısı gibi muhtemel sebepler olduğu kanaatine ulaşılmıştır.

Öte yandan cerh ve ta'dîl kitaplarında meçhûl kavramına farklı anlamlar yüklendiği, müellifin tenkit metoduna ve eserindeki takip etmiş olduğu usule göre farklı değerlendirmelerde bulunduğu tespit edilmiştir. Keza meçhul râvîlerin yapmış oldukları rivâyetlerin hükmü konusunda cerh ve ta'dîl âlimlerince karşıt görüşler serd edildiği de tespit edilmiştir. Dolayısıyla meçhul râvîler hakkında değerlendirme yapılırken müellifin teknik ve usulü göz önünde bulundurulmalı, genel kanaate aykırı değerlendirmelere ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

Kaynakça

Âmidî, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm. thk. Abdürrezzâk Affî. Beyrût: el-Mektebü'l-islâmî, t.s.

'Askalânî, Ebü'l-Fağl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer. *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*. Thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvez. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.

'Askalânî, Ebü'l-Fağl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer. *Tehzîbu't-tehzîb*. Hind: Matbaatu Dâireti'l Maârifî'n-Nazzâmiyye, 1326.

‘Askalânî, Ebü’l-Faḍl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer. *Nüzhetu’n-nazar fî tavḍîhi nuḥbeti’l-fiker fî mustalaḥi ehli’l-eser*. Riyad: Matbaatu Sefir, 1422.

‘Askalânî, Ebü’l-Faḍl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer. *Fethu’l-bârî şerhu şaḥîhi’l-buḥârî*. Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 1379.

‘Askalânî, Ebü’l-Faḍl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer. *Takrîbu’t-tehzîb*, Thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru’r-Reşid, 1406/1986.

‘Askalânî. Ebü’l-Faḍl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer. *Nüzhetu’n-nazar fî tavḍîhi nuḥbeti’l-fiker fî mustalaḥi ehli’l-eser*. Thk. Nureddin Itr. Dimeşk: Matbaatu’s-Sabâh, 1421/2000.

‘Askalânî, Ebü’l-Faḍl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer. *Lisânu’l-mîzân*. Thk. Abdulfettah Ebû Ğudde. Beyrût: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2002.

‘Askalânî, Ebü’l-Faḍl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer. *Tacîlu’l-menfaa bizevâidi ricâli’l-eimmeti’l-erbaa*, thk. İkrâmullâh İmdâdu’l-hak. Beyrût: Dâru’l-beşâir, 1996.

Aşikkutlu, Emin. “Cerh ve Ta’dîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 394.

‘Avnî, Hâtîm b. Arif b. Nasır eş-Şerîf. *Zeylu lisâni’l-mîzân*. Mekke: Dâru Âlemi’l-Fevâid, 1418.

Aydınlı, Abdullah, Hadis İstılahları Sözlüğü, İstanbul: İFAV, 2012.

Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Usulü*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hâtîb. *Târîhu bağdât*. Thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf. Beyrût: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1422/2002.

Beyhaqî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî. *es-Sünenü’l-Kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1414/2003.

Bintu’l-Hüseyin, Âmâl Kârdâş. *Devru’l-mer’e fî ḥudmeti’l-ḥadîs fî’l-ḳurûni’l-şelâseti’l-ûlâ*. Nşr. Metâbi’ Ali b. Ali. Katar/Devha: 1420/1999.

Bolelli, Nusrettin. *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.

Buḥârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî. *el-Câmiu’l-müsnedu’s-şahîhi’l-muhtasar min umûri resûlillâh ve sünenihi ve Eyyâmih*. Thk. Muhammed b. Züheyr Nâsir en-Nâsir. İstanbul: Dâru Tavki’n-Necât, 1422.

Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü’l-esrâr fî şerhi Usûli’l-Pezdevî*. Dâru’l-kitâbi’l-islâmî, ts.

Burkânî, Ebubekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Gâlib. *Suâlâtu’l-burkânî li’d-dâreḳutnî*. Lahor: Kütübhan Cemîlî, 1404.

Çelik Celaleddin-Şahin, İlkay, “Kadın Dindarlığı: Bir Paradoksun Söyledikleri”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 3/6, (2006-2009).

Dâreḳutnî, Ebu’l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed. *Zikru esmâi’t-tâbiîn ve men ba’dehüm mimmen şahḥet rivâyetuh ‘ani’s-sikât inde’l-buḥârî*. Thk. Kemâl Yûsuf el-Ḥût. Beyrût: Müessesetu’l-Kütubi’s-Sekâfiyye, 1406/1985.

Dâreḳutnî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *ed-Du ‘afâ ve’l-metrûkûn*. Medine: Mecelletu’l-Câmiati’l-İslâmiyye, 1403.

Dâreķutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *Sünen*, thk. Şuayb Arnâvût. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1424/2004.

Ebû Dâvûd, Ebû Bekr Abdullâh b. Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbu'l-meşâhîf*. Thk. Muhammed b. Abduh. Kahire: el-Fârûk el-Hâdise, 1423/2002.

Eren, Mehmet. "Kadınların Hadis İlmine Katkıları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44/1 (2003): 83-110.

Erul, Bünyamin. *Hz. 'Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.

el-Fâsî, Ebü't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî, Zeylû't-Taķyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânid, thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1410/1990.

Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm (el-Fürhûdî). *Kitâbu'l-ayn*. Thk. Mehdî Mahzûmî- İbrahim Samirâî. Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.

Ĥalebî, Ebü'l-Vefâ Sıbtu İbni'l-Acemî Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Ĥalîl et-Trâblusî. *el-İġtibat bi men rumiye mine'r-ruvât bi'l-iġtilâf*. Thk. Alâuddîn Ali Rızâ. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1988.

İrâkî, Ebü'l-Fağl Zeynüddîn Abdürrahim b. el-Hüseyn b. Abdîrrahmân. *et-Taķyîd ve'l-îdâh şerhu muķaddimeti ibn-i şalâh*. Thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1389/1969.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-aşhâb*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1412/1992.

İbn-i Arrâk, Nuruddin Ali b. Muhammed Ali b. Abdîrrahman el-Kinânî. *Tenzîhu's-Şerîati'l-Merfûa ani'l-Ahbâri's-Şerîati'l-Merfûa*. thk. Abdulvehhâb Abdullatif-Abdullah Muhammed Siddîk el-Ėimârî. Beyrût: Dâru'l Kütübi'l İlmîyye, 1399.

İbn Asâkir, Ebu'l Kasım Ali b. el-Ĥasen b. Hibetullâh. *Târîhu dimeşk*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.

İbn Ebî Ĥâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrût: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1271/1952.

İbn Ĥallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr el-Bermekî el-Erbîlî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâ'iz-zamân*. Beyrût: Dâru Sadr, 1971.

İbn Hibbân, Ebû Ĥâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. Haydarâbâd: Dâiretu'l-Maârifî'l-Usmâniyye, 1393/1973.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfîî. *İhtisâru 'ulûmi'l- ĥadis*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, ts.

İbn Nukta, Ebû Bekr Muînüddîn (Muhıbbüddîn) Muhammed b. Abdilganî b. Ebî Bekr b. Şücâ' el-Baġdâdî. *et-Taķyîd li-ma'rifeti rüvâtu's-sünen ve'l-mesânîd*. Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1408/1988.

İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. Thk. İhsân Abbâs. Beyrût: Dâru's Sadr, 1968.

İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdila'lâ es-Sadefî el-Mısrî. *Târîhu ibn yunus el-mısrî*. Beyrût: Dâru'l Kütübi'l İlmîyye, 1421.

İbnu'l Bey', Ebû Abdillâh el- Hâkim Muhammed b. Abdillâh b Muhammed b. Hamdeveyh b. Nuaym b. el-Hakem ed-Dabbî en-Neysâbü'rî. *Tesmiyetü men ahrecephüm el-buhârî ve müslim ve mâ inferede küllü vâhidin minhumâ*. Thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrût: Müessesetu'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1407.

İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. Thk. Muhammed Abdulkadir Ata- Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412/1992.

İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Meşîhatu ibni'l-cevzî*. Thk. Muhammed Mahfûz. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006.

İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mevdûât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: el-Mektebetü's-selefiyye 1386/1966.

İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-İlelü'l-Mütenâhiye fî'l Ehâdîsi'l-Vâhiye*, thk. İrşâdü'l-hak el-Eserî. Faysalâbâd: İdâretü'l- ulûmu'l-eseriyye, 1401/1981.

İbnu'l-keyyâl, Ebü'l-Berekât Zeynüddîn Muhammed (Berekât) b. Ahmed b. Muhammed el-Hatîb ed-Dimaşkî. *el-Kevâkibu'n-neyyirât fî ma 'rifeti mine'r- rüvâti's-sikât*. Thk. Abdu'l-Kayyûm Abdi rabbi'n-nebî. Beyrût: Dâru'l-Me'mûn, 1981.

İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Şâlih. *Târîhu's-sikât*. Medine: Dâru'l-Bâz, 1405/1984.

el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. Şerhu nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser. Beyrût: Dâru'l-Erkâm, ts.

Kavşut, Fatma. *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri (Hicri XI. Asır Memlukler dönemi)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, 2004.

Keleş, Ahmet. *Hadis Tarihi ve Usulü Dersleri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.

Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *er-Ref' ve't-tekmîl fî'l-cerh ve't ta'dîl*. Thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebetu'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1407.

Meşhûr b. Hasen, Ebu Ubeyde Âl-ı Selman. *İnâyetü'n-nisâ bi'l-hadis'in-nebevî*. Suudi Arabistan-el-Huber -el-Akrabiyye: Dâru İbn Affân, 1414/1994.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrût: Müessesetu'r-risâle, 1400/1980.

Müslim, b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî. *el-Münferedât ve'l-vuhdân*, Thk. Muhammed es-Sâid b. Besyûnî Zağlûl. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yaḥyâ b. Şeref b. Mürî. *et-Takrîb ve't-teysîr li ma 'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fî usûli'l-hadis*. Thk. Muhammed Osman el-Haşṭ. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.

Rüveyfî 'î, Ebü'l-Faḍl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed b. Manzûr el-Ensârî. *Lisânu'l-'arab*. Beyrût: Dâru Sâdir, 1414.

Şafdî, Şelâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdullah. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Thk. Ahmed Arnâvût-Mustafa et-Türkî. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 1420/2000.

San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl. *Tavzîhu'l-efkâr li-me'ânî Tenkîhi'l-enzâr*. Beyrût: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî. thk. Ali Hüseyin Ali. Mısır: Mektebetü's-sünne, 1424/2003.

Sem'ânî, Ebü Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *et-Taḥbîr fî mu'cemi'l-kebir*. Thk. Münîre Nâcî Sâlim. Bağdât: Riâsetu Dîvani'l-Evkâf, 1395/1975.

Suyûtî, Ebü'l-Faḍl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfîî. *el-İtkân fî ulûmi'l-kur'ân*. Thk. Muhammed Ebü'l-Faḍl İbrahim. Mısır: Hey'etu'l-Mısıriyye el-Âmme li'l-Kütüb, 1394/1979.

Suyûtî, Ebü'l-Faḍl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfîî. *el-Leâliu'l-Masnûa fî'l-Ehâdisi'l-Mavdûa*. thk. Ebu Abdirrahman b. Salah b. Muhammed b. Uveyda. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996.

Şîrâzî, Ebü İshâk İbrahim b. Ali. *Tabakâtu'l-fukahâ*. Thk. İhsân Abbâs. Beyrût: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1970, 47.

Umerî, Ekrem Ziya. *Baki b. Mahled el-Kurtubî ve muḳaddimetu müsnedihi adede mâ li külli vâhidin mine's-şahâbeti mine'l-hadîs*. Thk. Ekrem Ziya el-Umerî. y.y., 1404/1984.

Yapıcı, Asım. "Cinsiyete Göre Farklılaşan Dindarlıklar ve Kadınlarda Dinsel Yaşamın Farklı Görüntüleri". *Dini Araştırmalar*. Kadın Özel Sayısı, 19/49, (2016): 131-161.

Yılmaz, Muhammed. "Hz. Peygamber Dönemi ve Sonrasında Kadın Âlimlerin Hadis İlimine Katkıları (Memlukler Dönemine Kadar)" *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, 2/1 (Ağustos 2016): 378-388.

Zehabî, Şemsüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Osman b. Kaymâz. *el-Muğnî fî'd duafâ*. Thk. Nureddin Itr. y.y., ts.

Zehabî, Şemsüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Osman b. Kaymaz. *el-Mu'în fî tabakâti'l-muhaddisîn*. Thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd. Ürdün: Dâru'l-Furkân, 1404.

Zehabî, Şemsüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Osman b. Kaymâz, *Siyeru 'A'lâmi'n-nübelâ*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.

Zehabî, Şemsüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Osman b. Kaymâz. *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fî'l-kütübi's-sitte*. thk. Muhammed 'Avvâme. Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992.

Zehabî, Şemsüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Osman b. Kaymâz. *Mizânu'l-i'tidâl*. Thk. Ali Muhammed Becâvî. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.

Zerkeşî, Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî eş-Şâfîî. *el-İcâbe li-irâdi me'stedrekethü Âişe ale's-sahâbe*. Thk. Said Afgânî. Beyrût: Mektebetu'l-İslâmî 1390/1970.

Zirikî, Ebü Gays Muhammed Ḥayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A'lâm*. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Mellâyîn, 2002.